

קשה על הגהות מהר"ץ⁴⁹¹, ולעיל בפרק על יחסי בעל,,חתם סופר" ומהר"ץ הארכנו בזה⁴⁹².

אמנם חזות קשה לפנינו בדברי בעל,,שואל ומשיב"⁴⁹³, בהערכתו את ההגהות, ואם כי לא הזכיר את שמו, אין ספק שאליו ונגדו דברים מכוונים: ,והנה כעת ראיתי בהגהות שנדפסו בש"ס החדש בוויין לאחד מהמשכילים, שכ'⁴⁹⁵ לתמוה דבשלחן ערוך⁴⁹⁶ מבואר דבשדה זו לא קנה, ומשמע דבשדה סתם קנה, ובאמת לדידן דאין אדם מקנה דבר שלבל"ע, אף בשדה סתם מהראוי שלא יקנה, וא"ל דבשדה סתם, כיון דיכול לקנות איזה מהשדות, הו"ל כבידו, דזה אינו דא"כ מנ"ל להוכיח דרב כר"מ ס"ל⁴⁹⁷, דילמא יש חילוק בין שדה סתם לשדה זו, ע"ש שהאריך ותמה על המהר"ם לובלין,

מנחת 1234567

ישראל" בכריכה כפולה משני הצדדים, כדי שלא יקראו בהן, וכן נהג גם הרה"ק ר' יחזקאל שרגא משינאווא בנו של בעל,,דברי חיים". כאשר בעל,,שואל ומשיב" התלונן באזני בעל,,דברי חיים" על התנהגות זו, צוה הרב מצאנו לבדוק ב,,תפארת ישראל" ומצאו שם זכר לשמו של מנדלסזון, ועל יסוד זה הצדיק את מעשה בנו, אך בעל,,שואל ומשיב" עמד על דעתו והיה תמים דעה עם בעל,,תפארת ישראל" שיש לקבל את הדברים הטובים אפילו מהמשכילים. כיסוד להנחתו זאת הביא את העובדה הבאה שבעל,,שואל ומשיב" קיבל בהשאלה מהנגיד ר' עוזר רוהטין מלבוב (עליו: תולדות שי"ר לברנפלד עמ' 96; וכן בייו"א בלעטער, כרך 13, גליון 4—3, עמ' 216) את ספרו של שד"ל על התרגומים (אוהב גר, ווינה תק"ץ). כאשר החזיר את הספר לבעליו העיר לו שלפעמים צריכים אנו להם, שכן באה לפניו שאלה בעניני שמות גטין, ובעזרת הספר מצא מקום להיתר עיי"ש, ועי' להלן בפרקנו, הערה 519.

491. לב העיברי, לבוב 1873, ח"א, עמ' 70.

492. הערות 54—87.

493. מהדורא חמישאה, בשם: ,,יוסף דעת", סימן כ"ו.

495. בהגהותיו לבבא מציעא, טז ב.

496. חו"מ, סימן רי"א, ס"א.

497. רב הונא בשם רב אמר: ,,האומר לחברו שדה שאני לוקח, לכשאקחנה קנויה לך מעכשיו קנה". רבא חשב שזה דוקא בשדה סתם, כי בשדה זו, מנין הוא יודע שימכרו לו את השדה, אבל דברי רב הם באמת אפילו בשדה זו, כי הוא הולך בשיטת רבי מאיר, דאדם מקנה דבר שלא בא לעולם. ואם נאמר שבשדה סתם = בידו, אולי רב אמר את דינו רק בסתם אבל בזו אינו סובר כרבי מאיר. וז"ב.

שכתב⁴⁹⁸ דלדידן אף שדה סתם לא קנה, דמג"ל זאת, ואנה מוזכר בפוסקים ע"ש — ותמה אני אם ראוי להעלות כזאת על ספר, והרי הדבר מבואר בהגמ"ר⁴⁹⁹, דאף בשדה סתם לא קני, ומובא במהרש"א בתוס' שם במקומו⁵⁰⁰, וקושייתו עיין בשיטה מקובצת⁵⁰¹ ותמצא. ובאמת כפי הנראה כל הגהותיו עשה אך למען התפאר כי עשה הגהות, ולא יתפוצ' כסיל בתבונה כ"א בהתגלות לבו, כי יש מהם דברים פשוטים ומאסף כל אחרונים, הלזה יקרא הגהות על הש"ס, ויש מהם דברים מהבילים וכל איש הישר בעיניו יעשה, ד' ירחם עלינו. וראיתי בב"מ בדף ג'⁵⁰², תמה למה הקדים דברי רבי לדברי רשב"ג אביו, ותמה אני על בקיאותו הנפלא עפ"י תחבולות, ולמה לא נזכר בדברי התוס' דף ד'⁵⁰³, שהזכירו זאת".

אם אמנם בעת חריצת משפטו זה טרם היה למשיב הדור⁵⁰⁴, מכל מקום דרך בקורתו והשגתו על הגהות מהר"ץ מוזר ומפתיע. מדוע יכנה את הגאון הצעיר⁵⁰⁵, שאז שימש כבר ערך ט"ו שנה, ברבנות בעיר ואם בישראל⁵⁰⁶,

498. בהערותיו לבבא מציעא, שם.

499. הגהות מרדכי.

500. מצוטט בשם „מ"ד", עיי"ש, והכונה למרדכי.

501. מהר"ץ לא כיחד מקור זה תחת לשונו, והזכירו בהגהותיו, שם.

502. ט"ס כאן וצ"ל דף ז'.

503. ע"ב, סוף ד"ה אין ושבועין. עי' בכנסת הגדולה, סובלסקי, ב"ד 49, הערה ט', ולא ידע שקדמו בזה בעל שואל ומשיב.

504. עי' שו"מ, מהדו"ג, ח"ב סי' ק"פ, ושם ח"ג סי' מ"ב, על התשובות הראשונות משנת תר"א. ורק לאחר שנתקבל כאבד"ק לבוב (י"ג תשרי, תרי"ז, ראה שואל ומשיב ח"ו, סימן מ"ט) הגיעו אליו תשובות ושאלות מכל קצוי עולם (עי' מונוגרפיה של הרב ברומברג, ירושלים תש"ך, פרק שביעי).

505. ר' יוסף שאול גולד בשנת תק"ע, (Israelit תרל"ה, מיום כ"ד למרץ, ובמונוגרפיה הנ"ל, עמ' טו, קנ"ח) ומהר"ץ בראשית תקס"ח, כנ"ל בפרק שני.

506. מהר"ץ נתקבל בזאלקווא בשנת תקפ"ח או תקפ"ט, (כמבואר לעיל בפרק שלישי) והש"ס שעליו רמז בעל שו"מ, נדפס בווינה בשנות ת"ר—תר"ט. כנראה ראה בעל „שואל ומשיב" את הגהות מהר"ץ, למסכת בבא מציעא, קרוב לזמן הופעתו. לפי הרשימה המפורטת של ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, „מאמר על הדפסת התלמוד", ירושלים תשי"ב, עמ' ק"ם, נדפסו המסכתות בסדר הזה: פסחים, ביצה (ת"ר); חגיגה, מועד קטן, ראש השנה, יומא, תענית (תר"א); סוכה, שקלים, מגילה, בבא קמא, בבא מציעא (תר"ב), עיי"ש על יתר המסכתות. ואף אם נאמר שבעל שו"מ ראה את ההגהות עם הופעתו, גם כן עברו מאז כט"ו שנה, כנ"ל.

בשם „אחד מהמשכילים“. בוא וראה בתארי מהר"ץ, שהוענקו לו, ע"י בעל ה„חתם סופר“, עוד ⁵⁰⁷ בשנות תקצ"ג—תקצ"ז. האם רבה של זלקווא ⁵⁰⁸ ראוי שיאמר עליו „ולא יחפוץ כסיל בתבונה כי אם בהתגלות לבו“ ⁵⁰⁹ ? ואינו תועלת מוסרית ישנה בהעלמת שמו של מהר"ץ בפסק הדין, אחרי שבראש ההגהות רשום שמו של מחברו ?

כן האשים בעל „שואל ומשיב“ את מהר"ץ שדבריו בהגהותיו הם פשוטים ושהוא מעין מאסף לכל המחנות. אם לגאון ובקי שכמותו דברי מהר"ץ הם פשוטים, האם בגלל זאת ראוי המהר"ץ לנזיפה כזאת ? בוא וראה דברי ה„חתם סופר“ ⁵¹⁰ אל העילוי מלבוב, ר' זכרי' ישעי' יאללעש ⁵¹¹, על שהתקיף את ההגהות המיוחסות לבעל הלבושים ואלה שעזרו על ידו ⁵¹² : „וכי מה יש לו לפגוע באנשים הללו... ולגלות את קלונם ולהראות לרבים שאין זה קונסט, כי יכול לעשות על ידי ציורי דפים, ומה לנו בכך מכל מקום הי' לנו לישועה במקצת, ואם לא גמרו מעשיהם בטוב ונתעצלו במעשיהם, גם גנבו מספר פלוני ופלוני, מה לו ולהם...“, ואם כי אין בכוונתי להשוות את המהר"ץ לבעל הלבושים, אך זיל בתר טעמא, ואותו הטעם שייך גם כאן. להשיג על עצם דברי המהר"ץ, בענין שדה זו ושדה סתם, כך דרכה של תורה, אבל מדוע יפול חלקו של המהר"ץ בכינויים הללו ?

ואם מהר"ץ לא זכר את דברי התוספות שם בקירוב מקום, יש להתפלא

507. עי' לעיל פרק רביעי, הערה 50, על תשובות החת"ס למהר"ץ, וכן בהערה 51.

508. על חשיבות זאלקווא עי' לעיל פרק שלישי, הערות 18, 40, 55.

509. משלי יח ב.

510. עי' „התורה והחכמה“, לר' זכרי' ישעי' יאללעש, ווילנא תער"ג, העמוד

האחרון בספר, 548, שם נדפס מכתבו של החת"ס. בהערות המו"ל צוין, שבגלל

„חריפות“ המכתב לא רצו להכניסו אל הספר, אך ר' זוסמן בנו של ר' זכרי'

ישעי' עמד על כך וטען שגערת החכם הגדול הזה לכבוד תחשב.

511. עי' עליו התורה והחכמה, עמ' 364 ; באדר, המדינה וחכמיה, עמ' 114 ;

מגד ירחים, ח"ג, עמ' 62—169 ; שם, ח"ד, עמ' 42—45 ; הדרום, פסח תשי"ט,

במאמרי הציצו ולא נפגעו. נפטר כה אייר תרי"ב, בגיל ל"ו שנה, עיי"ש.

512. החוברת „דובר מישרים“ (לבוב תקצ"א, נכללה גם בספרו התורה והחכמה),

היא בת 16 עמוד, ובה רצה להוכיח שאת ההגהות האלו ייחסו בטעות לבעל

ה„לבושים“, בספר התורה והחכמה הנ"ל נדפסו מכתבים נוספים בנידון,

וביניהם מכתבו של ה„חתם סופר“ אל המחבר ושנים מהמחבר אל החתם

סופר, וזאת נוסף על המכתב שנדפס שם בסוף הספר, כאמור.

עליו כדבריו של ר' יוסף זכריה שטערן⁵¹³ : „ופלא על הגרצ"ח לב"מ ז' א' שתמה שהקדים דברי רבי לרשב"ג אביו ולא זכר, דהתוספות דלעיל בב"מ הרגישו בזה". אם שגה וטעה המהר"ץ בהגהותיו שם, אך לא „הטעה והתעה".

ואם אמנם התנצל בעל „שואל ומשיב" ⁵¹⁴ על הקינתורים שיצאו מעטו בעידנא דריתחא, וביקש לסלוח לו על רתיחת הבחרות שהיתה בו, מכל מקום הבקרת הקטלנית הזאת עדיין אומרת דרשני. לדעתי היה הזעם הזה בבחינת הוראת שעה, ודעתו על מהר"ץ נשתנתה עד מהרה לטובה. בהרבה מתשובותיו⁵¹⁵ משתקף יחס של כבוד אל המהר"ץ, וגם בהספדו עליו⁵¹⁶ הדגיש, ששבע החכמות כולן יכולות להיות יעילות להבנת התורה⁵¹⁷, ושהן הם שבעת הנרות המאירים אל מול פני המנורה הטהורה, דהיינו שהחכמות החילוניות צריכות להיות בשרות התורה⁵¹⁸, והכהנים שדעתם יפה מדליקים אותם בכל דור ודור, ואז יש לנו רשות גם להשתמש בהם ולא רק לראותם

513. בספרו „זכר יהוסף", ח"א, חדושים על הש"ס, וורשה תר"ך, פ"ד ע"ב. עיי"ש שהביא את דברי מהר"ץ הרבה פעמים, ובדף מ"ו ע"ב מסיים „ודברי פי חכם חן". ועי' בספרו תהלוכות האגדות, וורשה תרס"ב, המטפל בדברי מהר"ץ כמעט בכל דף ודף, ואם אזכה אוציא לאור את המונוגרפיה שלו המונחת בתרמילי הספרותי. הקטע בס' מבשר עזרא עמ' קסז על הגהות מהר"ץ צע"ג. 514. בהקדמתו לשו"ת שו"מ, שנדפסה בראש ח"א, לבוב תרכ"ה, נאמר : „... וכעת מחקתי הדברים, ואולי עוד ימצאו אשר לא תקנתי אבקש מחילה מאתם, כי לא במרד ומעל הוא, וחלילה להקל בכבוד אדם...".

515. מהדו"ק, א קיג, משנת תר"י, י"א תשרי : „הובא לפני פסקו של הרב הגאון מוהר"ץ חיות נ"י אבד"ק זלקווא" ; תניינא, א ט : „ועי' הקשה הרב מוהר"ץ חיות ז"ל, אבד"ק זלקווא", ושם, באותה תשובה : „והנה בשנת תרט"ז, פ' משפטים, שאל אותי החר"ף מו"ה שלמה חיות נ"י בהגאון מוהר"ץ חיות ז"ל" ; ושם, תניינא, ב ח : „והנה בשנת תרט"ז, פרשת משפטים, הגיעני מכתב מהרב המופלג מו"ה שלמה חיות נ"י בהרב הגאון מו"ה הירש חיות ז"ל" ; תניינא, ב פב, כאשר הזכיר את הגאון ר' יצחק חיות ; ושם, ב קמב, בהזכירו את ר' שלמה חיות ; ברביעאה, ב מז, פ, בדברו על ר' יצחק בן המהר"ץ ; שם, ברביעאה, ג לב, בקשר עם ר' יצחק. ובתניינא, ג ס"ד, ציטט „מנחת קנאות" של : „הרב מוהר"ץ חיות ז"ל".

516. דברי שאול, חידושי אגדות, ברכות, דף י"ז, לבוב תרל"ז, עמ' ט"ז.

517. עי' העבר, חוב' ב, תשי"ד, עמ' 123 ; שם, ד, תשט"ז, עמ' 80.

518. עי' לעיל, פרק ראשון, הערה 19.

בלבד. ואין ספק שבוזה נתן מחמאה גדולה להמהר"ץ, אשר שימש לו לדוגמה במזיגה הנפלאה הזאת ⁵¹⁹.

למעלה מכל ספק שאיזה מאורע מיוחד במינו גרם לזה, ויותר ממה שכתוב כאן עלינו לקרוא בין השיטין, כי לא רק את מהר"ץ לבדו התקף, אלא על ידו ודרכו בא בטרונאי על כל הרבנים המשכילים, שהשמיעו בפומבי את דבריהם בשני המחנות ⁵²⁰.

ולפני שאגש לפתרון הבעיה הזאת, אזכיר השגה אופיינית אחרת של בעל „שואל ומשיב“: במס' שבת ק"מ ב, במשנה, „גורפין מלפני הפטם ומסלקין לצדדין מפני הרעי“, הבאור במשנה תלוי בפענוח הבטוי: „רעי“. לפי רש"י ⁵²¹, הרמב"ם ⁵²² והרע"ב ⁵²³ פירוש רעי = גללי הבהמה, צואה וטינוף, כמו בתוספתא (שבת ג יב), „גרף של רעי ושל מימי רגלים“... לפי זה המדובר במשנה הוא בבהמה אחת, שמפטמים אותה ברפת מן האבוס, והיא מפונקת ולא תאכל את מאכלה אם איזו פסולת מעורבת בו, ע"כ גורפין בשבת את האבוס, כדי להוציא משם את הפסולת. ואם יש תבן הרבה באבוס, ויתכן שהבהמה תפיל חלק ממנו על רצפת הרפת ואח"כ תלכלכו בצואתה, מסלקין את התבן המיותר לצדדי האבוס, אבל אין גורפין אותו הימנו לגמרי. בזה מסתבר היטב השינוי בסגנון: „גורפין מלפני... ומסלקין מפני“, כי מלפני פירושו = מלפניו, מלפני השור הפטם, ואילו מפני פירושו = בגלל, מפאת וכו'.

הבטוי רעי ניתן גם לפירוש נוסף, כדוגמת הפסוק בתנ"ך (מ"א, ה ג): „ועשרים בקר רעי“ והמובן הוא שור מרעה, היוצא לרעות בשדה, ואין מפטמים אותו ברפת, ובגלל זאת אינו מפונק ואוכל את הכל, ממילא אין צורך לפנות בגללו את כל הפסולת מן האבוס, אלא מסלקין אותו לצדדי האבוס, וכדברי הירושלמי (שבת פרק תולין, הלכה ד): „מפני מה שהפטם מותר הרעי אוכל“, דהיינו שמה שהפטם משאיר, הרעי אוכל ואינו קץ במאכלו כל כך, ועי' במפרשי הירושלמי שלא פירשו כך. לפי הפירוש השני, נתקשה בסגנון מדוע השינוי „מלפני — מפני“? ⁵²⁴

519. ואין מזה סתירה למה שנזכר בהערה 490.

520. עי' אגרות סופרים, בחלק על הכתב-סופר, עמ' 41, בהערה על הילדעסהיימער.

521. שם ק"מ ב, ד"ה ומסלקין.

522. בפירוש המשניות, פרק כ, משנה ה'.

523. בפירוש המשניות שם משנה ד' ועי' מלון בן יהודה, כרך י"ג, ערך רעי.

524. ב„בית תלמוד“, ח"ג, תרמ"ג, עמ' 91, בקרת ספרים, דוגמה ז', יש הסבר לזה.

ר' מנשה מאילייא ⁵²⁵ השמיע באזני תלמידיו ⁵²⁶ את הפירוש השני, שהמשנה מדברת בשתי בהמות, והמלה „רעי“ = שור מרעה. ברור שזה פירוש נועז, נגד פירוש רש"י, הרמב"ם והרע"ב.

בהגהותיו למס' שבת העיר מהר"ץ: „ג"ב דברי רש"י, דפי': שלא ידרסנו ברעי, קשה להולמו, ובפרט כי דברי הירושלמי כאן — שנאמר שם: מפני מה שהפטם מותיר ⁵²⁷ הרעי אוכל — אינו מובן כלל. ושמעתי ענין אמיתי בשם גדול אחד ⁵²⁸, דהנה מצינו בקרא (מ"א ה' ג'): „ועשרים בקר רעי“, ופירש"י: מן האתן, עיי"ש. אם כן יש לנו שני מיני שוורים: מין שמפטמים אותו בבית, ונקרא: שור פטם, ומין השני אשר רועים באחו, נקרא: שור רעי. ואמרה המשנה: דגורפין מלפני הפטם, היינו לפני השוורים אשר מפטמין אותם, דלפניהם צריכים להכין הכל באבוס, ומסלקין לצדדים מפני הרעי, היינו: לפני שור רעי, סגי בסלוק צדדין. ומפרש בירושלמי הטעם: דמה שהפטם מותיר ⁵²⁹, הרעי אוכל. דשור הרעי מספיק עצמו במועט, לאכול המשור מן המאכל אשר הכינו לפני הפטם, וזה אמת“.

בעל „שואל ומשיב“ בהגהותיו למשניות, דפוס ווילנא ⁵³⁰, התרעם על הפירוש הזה „יש מתחכמין ורוצים לומר כי המשנה איירי בשתי בהמות, והבל יפצה פיהם ⁵³¹, ועוד דאם כן מלפני מיבעי ליה“. הוא דחה איפוא פירוש זה בשתי ידיים, וכנראה גם משתי סבות. בראשונה מפני שהעיון לדבר נגד קדמונינו, רש"י והרמב"ם, וכן מסייע סגנון המשנה לפירוש המקובל, שהרי לפני פטם כתוב „מלפני“, ואילו לפני רעי כתוב „מפני“.

הפלא פה הוא בכנוי „מתחכמין“. איזו התחכמות ישנה פה. כן קשה

525. עליו עי', „התקופה“, ספר שני, עמ' 288—251.

526. עי', „אלפי מנשה“, ח"ב, ווילנא תרס"ה, בעמ' האחרון (70): „חכמים הוהרו בדבריהם“.

527. בירושלמי הגירסא „מותר“, ללא יו"ד אחרי האות תי"ו, וכנראה שצריכים לקרא בחולם-פתח.

528. כנראה שכוונתו לר' מנשה מאילייא הנ"ל.

529. אבל בעל „פני משה“, ההולך בשיטת רש"י והרמב"ם, מפרש „כלומר אינו משגיח ואוכל אף מותר הרעי ושלא יקוץ מתוך כך במאכלו“, ולפי פירושו יש לשים את אות השאלה אחרי שתי המלים „מפני מה?“, והתשובה היא „שהפטם—מותר הרעי אוכל“, אבל לפי רבנו חננאל והמאירי, כדלקמן, התשובה מתחילה כבר במלה „מפני-מה שהפטם מותיר הרעי אוכל“.

530. לא ראיתי את המהדורה הראשונה, שם נמצאים כנראה דברי הגרי"ש, אלא ציטטתי דבריו מספר „אלפי מנשה“, כדלעיל הערה 526.

531. איוב לה טז, (וסוף הפסוק „בבלי דעת מלין יכביר“).

להכריע בוודאות כלפי מי אמר זאת. האם ראה באיזה ספר את פירושו של ר' מנשה מאיליא⁵³², או שמע עליו באחת השיחות, או אולי ראה פירוש זה, לראשונה בהגהות מהר"ץ למסכת שבת, שנדפסה בווינה בשנת תר"ד. השערתו היא שהרי"ש ראה את הפירוש בהגהות מהר"ץ, ובחדא מחתא מתנינהו למהר"ץ וגם לגדול שבשמו הובא החידוש.

בהגהותיו של בעל „שואל ומשיב" למס' שבת, שהובאו לדפוס, במהדורות משניות שלפנינו, דפוס וילנא, חסרה הערתו כנגד המהר"ץ, יתכן שהמדפיסים השמיטו אותה בכוונה, כי בעצם הפירוש הזה איננו חדש בכלל, וכבר רבנו חננאל אמרו, וביתר ביאור הוא בפירוש המאירי לשבת (שם), ומסלקין לצדדין מפני הרעי, כלומר שאר בהמות של רעי, של מרעה, שאין מדקדקים בהם כל כך, ולא הורגלו באיסטנינות, מסלקים, הרי שאין זה פירושם של ה„מתחכמים", אלא מקורו טהור⁵³³.

זאת ועוד; הלא ר' יעקב אורנשטיין בעל „ישועות יעקב" הסכים על אחד מספרי המהר"ץ⁵³⁴, מיו"ד ניסן תקצ"ט [„המבין יודיע מה להשיב" לפ"ק], ובכוונה בחר את הגימטריא לפ"ק, כדי להדגיש כשרונותיו של מהר"ץ להגן על כבוד הרמב"ם. בוא וראה את התארים שהעניק לו „ידידי כנפשי ה"ה הרב המאוה"ג הגאון החריקי ובקי, המפורסם חכם בכל חכמה ומדע, כש"ת מו"ה צבי הירש חיות נ"י", ואם דודו העריץ את מהר"ץ עד כדי התארים האלו, מה ראה בעל „שואל ומשיב" על ככה, ומה הגיע אליו? והרי הוא היה ידוע במתינותו גם כלפי המשכילים, ולדוגמא תשמש לנו העובדה כי בספרו „ביטול מודעה" בענין מצות מכוונה⁵³⁵, צירף מכתבו של מטיף

532. עי' בהסכמת ר' חיים עוזר מוויילנא ל„אלפי מנשה", שם, שכתב עליו „נודע בכל תפוצות הגולה לגאון אדיר וחוקר לכל תכלית".

533. עי' במשניות הוצאת אלבעק, השלמות והוספות למסכת שבת, שהביא כמה הערות חשובות בזה, ואחת היא שבמפתח לר' נסים גאון (הוצאת הר"ש אברמסון, ירושלים תשכ"ה, בספרו חמשה ספרים, ר' נסים גאון) הגירסא בירושלמי היא „מה שהפטם אוכל ומותיר — הרעי אוכל", ובזה יש גתינת טעם שגורפין את האבוס של הפטם, כי מה שנשאר ברפת אחרי אכילת הפטם נותנים לרעי, ומציין לספר „ירושלמי כפשוטו" עמ' 215, MGWJ חלק 41, עמ' 585, ואילך; Jahrbuch פפר"מ, ח"ד, עמ' 155 והלאה; Revue הצרפתי, חלק כ, עמ' 207; חלק כא, עמ' 278 ואילך, עיי"ש.

534. מאמר „תפארת למשה", להגנת הרמב"ם, וראה לעיל בפרק על מאבקו של מהר"ץ נגד שד"ל.

535. כלפי המערערים על אפיית המצות במכונות, לבוב תרי"ט (עי' מודעה לבית ישראל, מאת הרש"ק, נגד המכונות, ברעסלוי תרי"ט). הרי"ש התרעם מאד על

ה"טמפל" בלבוב ד"ר שמעון שוואבאכער⁵³⁶ אל המכתבים של בעל "כתב סופר", בעל "ערוך לנר", בעל "תפארת ישראל". היש מתינות יותר מזו? גם עם המטיף ישכר בער לעוונשטיין⁵³⁷, שנבחר במקום שוואבאכער, התנהג בידירות⁵³⁸. ואם אנשי הטמפל זכו לכך, מדוע יגרע חלקו של מהר"ץ? ואחד מכותבי הקורות⁵³⁹ תיאר את ר' יוסף שאול: "הוא היה איש מתון ולא נתן אותותיו במלתמת החרדים עם המתקדמים שלא פסקה". ועובדה היא שהרב דר. יוסף יצחק קאבאק בקר במכללת לבוב ובו בזמן למד מדי יום ביומו בבית מדרשו⁵⁴⁰.

נכון, שהוא התלונן על בני דורו⁵⁴¹, המעדיפים את הידיעה בלשונות

גיסו ר' מרדכי זאב איטינגא, שהצטרף לסיעת המהרש"ק בזה, והדברים נמצאים ב"בטול מודעה".

⁵³⁶ על פרשת ה"טמפל" עי' תולדות בית הכנסת של המתקדמים בלבוב, למ' בלבן הי"ד, 1937 (בפולנית), ובמאמרו של צבי קרל, אנציקלופדיה של גלויות, לבוב (א), עמ' 434—450.

⁵³⁷ להרב הזה נמסר מטעם הממשלה מירשם הלידות, התמותה ורישום נשואין. הרי"ש היה זקוק לרשיון ממנו כדי שיוכל לסדר קידושין, אם כי לא היה בידו לעכב אם הכל היה לפי החוק. ממלא מקומו של הרי"ש התנגד לסידור הזה ולבסוף נתמנה פקיד מיוחד לזה (הרב ברומברג בשם בלבן, בספרו הנ"ל, עמ' 123).

⁵³⁸ למד מפי רבי נתן אדלר בעל "נתינה לגר" אצל רבי יעקב יוסף אטלינגר בעל "ערוך לנר", וכן נמנה על תלמידי שי"ר בפראג (הרב ברומברג במונוגרפיה שלו, עמ' נו).

⁵³⁹ צבי קארל, לבוב, עמ' 335, במסגרת ערים ואמהות בישראל, הוצאת מוסד הרב קוק.

⁵⁴⁰ מחבר ישורון בעברית ובגרמנית, שימש ברבנות בעיר באמבערג (גרמניה), ראה לעיל הערה 490, ועי' שואל ומשיב מהדורא קמא ח"ב סי' קסט.

⁵⁴¹ בדברי שאול על התורה, עמ' מ"ב, טור ד': "ומזה מוסר השכל אשר בזמנינו בעת ידע הנער קרוא קריאה אחת בלשון לעז, ישליך אחרי גוו כל תורתנו הקדושה וימאס בלשון הקודש למען יוכל לדמות עצמו לאיש לועז, ובעוה"ר הרבה יש לדבר בזה". וכן שם, עמ' קפ"ד: "ובעוה"ר בדור הזה נתקיים בנו זאת שהחכמים בתלמוד וידם רב להם בתלמוד ובפוסקים, לא נחשבו, אך מדברים בשפת לועז ואיטלקי וכדומה". וכן בדברי שאול, על אגדות הש"ס, ב"מ דף פ"ה, בענין שמואל ירחינאה: "ועל דרך שכתב הרמב"ם באגרתו לחכמי לונגיל: "וד' יודע שאף שלקחתי החכמות לרקחות וטבחות לחכמת

זרות על הידיעה בתלמוד ובפוסקים, והם מכנים עצמם בשם „משכילי הדור“⁵⁴² וחושבים שיודעים איך לנהל את עניני הדור וכו', אך כל זה הוא גם ברוחו של מהר"ץ, כי אסור להחליף את הטפל בעיקר ולהיפך, ואין בדבריו כל משטמה כלפי המדע הטהור, שהוא מעין רקחות וטבחות להבנת התורה⁵⁴³.
אולי ניתן להסביר תגובתו החריפה ל„הגהות מהר"ץ“ באספקלרית המאורעות, שהתרחשו אז בגליציה בכלל ובלבוב הבירה בפרט⁵⁴⁴. מששים ושש שנות חייו עלי אדמות⁵⁴⁵, חי בחמשים השנה האחרונות בלבוב. הוא ידע, איפוא, את העיר ואת נתיבותיה. כחתן במשפחת הרב⁵⁴⁶, בא במגע ישיר עם ראשי הקהלה, ועל אף התמדתו הבלתי רגילה⁵⁴⁷, הי' לבו ער ועיניו פקוחות לכל מה שהתהווה מסביבו⁵⁴⁸.

בבואו ללבוב, כיהן שם דודו בעל „ישועות יעקב“, שהטביע את חותמו

התורה, בכ"ז נתמעט חכמת התורה“, והוא מוסר נפלא לרבני הדור, אשר כל פארם שבקיאם בלשונות, ובעונותינו הרבים תורה אין להם ויראת ה' ימאסו, והרבה יש לדבר בזה, כי היום כל עיקר המנוי הוא רק במי שבקי יותר בלשונות, אבל מה אעשה שהדור פרוץ, ד' ירחם עלינו“. בקטע הזה יש נימה מיוחדת על מינוי הרבנים בזמנו. ושם, לסנהדרין נב: „ומזה מוסר השכל לדורנו, שבעונותינו יצאו אנשים בני בליעל ויכנו עצמם בשם משכילי הדור וחושבים שהם מבינים יותר בהנהגת העם, יותר מרבני וגאוני הדור, כשהיתה רק תורתם אומנתם, והרבה יש לדבר מזה“.

542. ראה לעיל בפרק הראשון, הערה 19. ר' שלמה בובר, כתב באנשי שם, אות רל"ו, בסוף: „והנה אנכי הצעיר זכיתי להיות ממכיריו ומיודעיו של הגאון הגדול הזה, ובעת אשר יצא ספרי „פסיקתא דרב כהנא“ עם מבואי והערותי, מצאה מלאכתי חן בעיניו מאד, כאשר שמעתי מפיו, וגם הלל ושיבח את מלאכתי בפני רבים...“.

543. עי' לעיל בפרק על רבנות המהר"ץ, הערות 113—128, ושם פרטים נוספים.

544. עי' במונוגרפיה של הרב ברומברג, שם, עמ' כח, ולעיל הערה 505.

545. בשנת תקפ"ה נשא את שרה אדיל בת ר' יצחק אהרן איטינגא ואמה היתה אחותו של בעל „ישועות יעקב“ (מונוגרפיה הנ"ל, עמ' יז).

546. עי' תולדות סופרים, לונדון תשכ"ג, בחלק „קן סופר“, מכתב מח, משנת תרל"ב, ר' חיים סופר הדגיש במכתב לרי"ש „הגם שנודע בכל העולם כי כל ימיו ורגעיו מקודשים לשמים, לתורה ולעבודה, בכל זאת עת לעשות לה, למי יורה דעה ולמי יבין שמועה, מה בצע להוציא לאור ספרים, אם ח"ו הכלל ישראל ינזור אחור מד'...“.

547. עי' דברי הרי"ש, לעיל, הערה 541.

על כל ההוי היהודי שבעיר, במלחמת-מגן-ותנופה נגד מפיצי ההשכלה בגליציה⁵⁴⁸. לבוב החרדית נאבקה עם מתקיפיה, במלחמתה על קיומה. פראג⁵⁴⁹ וגם ווינה⁵⁵⁰, נכנעו לאט לאט ללחץ המתחדשים⁵⁵¹, אך לבוב, שבה כיהנו בעל "טורי זהב"⁵⁵², ה"חכם צבי"⁵⁵³ ובעל "ישועות יעקב", עמדה במערכה הכפולה, כלפי פנים וכלפי חוץ, מבלי לסגת. את כל זה ראה הגאון הצעיר ולבו בוודאי התכווץ מכאב, כי הבין את אחרית דבר מראשיתו, אם לא תבוא תגובה מידית מטעם גדולי הדור שבכל המדינה⁵⁵⁴. אחרי פטירת דודו בעל "ישועות יעקב"⁵⁵⁵ הורע המצב. המשכילים השיגו נצחון אחרי נצחון, אמנם גם הם ידעו, כי במישרין לא יכבשו את המצודה החרדית, ועל כן התנכלו ובאו בעקיפין. בשנת תר"ב חדרו, בעזרת הממשלה, משכילים מפורסמים⁵⁵⁶ לועד הקהלה, ומאז החלה ההידרדרות. במסוה של יסוד בית יתומים, חדר החנוך המודרני לקהילת לבוב החרדית⁵⁵⁷. לא עברה שנה ונפתח בית ספר מודרני⁵⁵⁸. בראש המוסד עמד אברהם כהן, ששימש לפני כן כרבה של קהלת המתקדמים בעיר הוהנעמס⁵⁵⁹ (אוסטריה), והוא

548. דור חכם, ברנפלד, וורשה 1914, פרק ב', עמ' 13—23.

549. בפראג פעל אז הירץ הומבערג (עי' לעיל בפרק ראשון, הערה 30).

550. עי' Die Tragedie der Assimilation (אסון ההתבוללות) למ. נורדוי, ווינה 1920; וכן Grundsetzung Juedi-scher Erziehung (יסודות החנוך היהודי),

לפרוידענטהאל, נירנברג 1918; עי' גם בתולדות סופרים, הנ"ל, מכתב נ"א.

551. עי' Hebräische Publicistic in Wien במבוא של וואכשטיין.

552. עי' כלילת יופי, למהרח"ן, ח"א, עמ' נ"ז—נ"ח.

553. ב"צ כ"ץ, בספרו "רבנות, חסידות, השכלה", תל-אביב תשט"ז, עמ' 121.

554. תולדות סופרים, שם, מכתב מ"ח.

555. אנציקלופדיה של גלויות, לבוב (א), באריכות.

556. כבהערה הקודמת, ויפה עשה הרב ברומברג שהשתמש במקורותיו של גלבר, (שם).

557. וע"כ ראה א ז סכנה באמנציפציה, כמבואר בדברי שאול עה"ת, עמ' קצ"ה. ועי' במכתבי החת"ס לקיסר פרנץ, AZJ 1847, עמ' 570—572.

558. בשנתיים הראשונות ליסודו עלה מספר חניכיו מ-427, ל-738 (גלבר, שם, עמ' 236).

559. לאחר השואה הובילוני רגלי לעיר הזאת, שבהרי פארארלבערג. ושם כמה בתים יהודיים, (אין זכר לקהלה יהודית), אך התושבים הראו לי גכסים דלא נידי שהיו שייכים לקהלהמקדמת דנא. ביחד עם חברים מתמידים זכינו להעמיד שם, בשנת תש"ה (1945), ישיבה לאודים מוצלים מאש, וקול התורה נשמע שם.

שנתמנה כמטיף ב"טמפל" שהוקם בשנת תר"ו, כשנתיים אחרי הקמת בית הספר המודרני 560.

אוצר החכמה

בשעה שהמטיף החדש הטיל את כסאו בין גדולי לבוב, היה כסא הרבנות פנוי, ללא רב שיתאים לתנאים הקשים הללו. בלבוב המעטירה היו איפוא מטיף וגם, "טעמפל" אך לא אב"ד חרדי. בשנת תר"ו כאשר חגגו ב"טעמפל" את חגיגת "בת מצוה", הראשונה בגליציה, פקעה סבלנות התרדים, כי הרגישו שהריפורמה צועדת לקראת טמיעה גמורה. שומרי החומות הוסיפו איפוא משמרת למשמרת והחליטו למנוע כל סטיה ואף הקלה שבקלות.

אוצר החכמה

ההטפה היתה אז המכשיר המסוכן ביותר. על ידה מצא המטיף את דרכו אל העם במישרין. כך הוחדרו תיקונים אל הקהלות, עד שגם קהלה כמו לבוב כמעט שהתמוטטה. ואם רב גאוני הצטיין גם בענפי ההשכלה, ובמיוחד אם דבריו נתפרסמו בעתוני וירחוני הנאורים — אפילו אם רוב דבריו היו מזוקקים שבעתיים — היה צפוי לבקרת חריפה. הסיבה היתה פשוטה: הלא הרבנים, שיד ושם להם גם בהשכלה, רצו להוכיח שההשכלה הטהורה והצרופה, לא רק שאינה מזיקה, אלא אף נחוצה להבנת התורה, ובגלל זאת השתדלו להראות את כחם במדע הטהור, בבלשנות, בהיסטוריה ובחכמת ישראל בדרך כלל. כאמור, היתה הכונה טהורה וזכה, כי רצו להפגין על המזיגה האפשרית שבין הדת והדעת, בין הקולטורה וקול-תורה. אבל למרות מלאכת מחשבת זאת, העלו את ההשכלה בעקיפין הקהל הרחב, כי הדור לא היה מוכן לאבחנה דקה מן הדקה. הברק החיצוני הכריע אצל ההמונים, ויפיו של יפת חדר ללבותם, עוד טרם נפתחו אהלי שם. כל רב שידע להשתמש בדברי חז"ל — והמשכילים של התקופה ההיא היו מתמידים וחרוצים — ולקשטם בחיצוניות, מבלי לפגוע במישרין ובגלוי בתורה הכתובה והמסורה, ידו היתה על העליונה. וכמה מן השומעים ידעו להבחין, עד היכן הדברים הגיעו! צריכים היו להיות מומחים כדי להבין כי בביאור הנחמד ששמעו מפי הרב הבקי בכל, צפון וטמון הצעד הראשון לחתירה תחת יסודות היהדות. כמה מיחידי סגולה כאלה נמצאים בין הקהל הרחב שבכל עיר ועיר, רק "העין החדה" של גדולי האומה יכלה להבחין בין האור המאיר ובין הברק המסנוור. ברור שההמונים יתנו את משפט הבכורה לרבנים המתאימים לכל הדרישות, כיון שהאיש מן השוק לא ראה ולא הרגיש שום סכנה בידיעותיו של הרב הבקי בתורה ובחכמה, וככה נתחלפו העיקר והטפל. אך הסכנה היתה גדולה מזה. בבית המדרש ישבו בחורי חמד, שהקדישו ימיהם ולילותיהם לתורה ולתעודה, על טהרת ישראל סבא, ונוכחו לדעת שהם ככלי אין חפץ

בו, ורק הרבנים, שהצטיינו גם בחכמות חילוניות, הם ראשי המדברים בכל קהלה וקהלה, ומדוע איפוא, לא יעזבו גם הם את ספסלי בית המדרש לזמן מסוים לרכוש לעצמם את הנחוץ לדרישות הזמן.

את זאת ראו גדולי הדור. יתכן שהגדולים ידעו והעריכו את החכמות, אך ידעו שאצל רוב הנאורים החכמות הן רק קפיצת-הדרך למסילה אחרת לגמרי, מעין קרש-קפיצה לעולם אחר, ולא כל הרוצה ליטול אותן יבוא ויטול, וטרם איכשר דרא.

הדרך, שאחדים מגדולי הדור בחרו בה, היתה להלחם בכל האמצעים. כוונתם היתה בהחלט טהורה וזכה, ולפי גודל הסכנה קבעו את דרכי התגובה. מכאן איפוא תגובת בעל „שואל ומשיב“. אולי פחד, ששמו של הגאון הצעיר שהצטיין בכל — לפי מספר שנותיו — עלול להשפיע בכוון הפוך, על אצילי בני הישיבה בפרט ועל דעת הקהל בכלל. ומכיון שכל נפשו ולבו היו נתונים להתמדה בלמודים ולחשקת התורה, על כן התקיף את מהר"ץ דווקא בשטח התורני, כדי להוקיעו לפני לומדי התורה, שלא יתלהבו ממנו ושלא ימהרו ללכת בעקבותיו, אולם לאחר ששמע מהר"ץ נתפרסם בעולם, שינה גם הוא את יחסו אליו.

בקיצור, שיטת בעל „שואל ומשיב“ היתה בסימן המלחמה של הדור ההוא*⁵⁶⁰, להצלת האומה. שיטת מהר"ץ היתה אף היא בסימן המלחמה של הדור ההוא, גם כונתו היתה להצלת האומה, אלא כל אחד בדרכו הוא.

פה המקום להעיר עד כמה חרד המהר"ץ, בענין ההשמטות⁵⁶¹ מן הש"ס, ולא רצה להסכים עם המדפיסים, שרצו להחזיר אל הש"ס את כל השמטות התלמוד מטעם הצנזורה, כי גורל עמו היה לנגד עיניו, ורבות סבלה אומתנו מידי הצוררים. בכל הנוגע להלכה — שאולי הושמט דבר, שבגללו יחסר לנו הסבר הלכותי במקום כלשהו — כבר היו השס"ם הקודמים לפני גדולי

*560. ופה עלי לציין שהמושג מלחמה אצל בעל „שואל ומשיב“ שונה מאשר אצל בני דורו, הוא נלחם בספריו אבל לא תמיד יצא בפומבי. ר' זלמן שפיטצער, חתנא דבי נשיאה ה„חתם סופר“, אף התפלא עליו על שלא רצה לחתום על ה„קול קורא“ שרוב רבני הדור הסכימו לו. כאמור ניהל הרי"ש מלחמה בספריו, ומכיון שהיה משיב הדור השפיע במישרין על הלומדים. אם מי שהוא הותקף בספריו, ממילא ירד ערכו וגם השפעתו. ר' משה לייטער דן במאמרו המאלף, הדרום, חוברת יח, עמ' 83—86, על כל נעלם בענין זה.

561. מאבקו של מהר"ץ נגד הדפסת ההשמטות ראוי לדיון מיוחד ונעמוד עליו בח"ב מספרנו.